

Silvano Bolčić¹
Profesor u penziji
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Originalni naučni rad
Primljeno: 26.05.2019.

UDK 323.1:316.3(497.11+497.4/.7)
316.356.4:316.4.063(497.1+497.4/.7)

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1903323B>

„ETNONACIONALIZACIJA”² POST- JUGOSLOVENSKIH DRUŠTAVA: SVOJSTVA, AKTERI, POSLEDICE I MOGUĆNOSTI “DEETNONACIONALIZACIJE”

“Ethno-Nationalization” of the Post-Yugoslav Societies: Features, Actors, Consequences, and Possibilities of “De-Ethno-Nationalization”

ABSTRACT: *Process of “ethno-nationalization” of the Post-Yugoslav societies is considered as a crucial process of transformation of the new Post-Yugoslav societies constituted after the destruction of SFR Yugoslavia. In these “ethno-nationalized” societies society in totality is treated as being “owned” by the dominant ethno-nation. State’s and general societal projects and actions have the primary role to secure, enhance and promote ethno-national interests of the dominant ethno-nation. First part of the paper describes essential features of the “ethno-nationalized” society in domain of social stratification, in economy, political system, cultural formation, and in relation to basic social values. Since “ethno-nationalized” society is not only society with nationalism as the dominant ideology, second part of the paper*

1 sbolic@yahoo.com

2 Autorova razmatranja „etnonacionalizacije” post-jugoslovenskih društava bila su više puta prezentirana sociološkoj i široj javnosti (Bolčić, S., 1995, 1996, 2013).. Ali, ovde su dati novi uvidi, posebno u vezi sa posledicama „etnonacionalizacije” društva i mogućim procesima „de-etnonacionalizacije”. Autor veruje da bi, u analizama razaranja SFR Jugoslavije, kao i u razumevanju društvenih dešavanja u novo-nastalim post-jugoslovenskim društvima, osim dosadašnjeg pretežnog „narativa o nacionalizmu”, bilo neophodno usvojiti i novi narativ, „narativ o etnonacionalizaciji društva”, koji nudi sociološki primereniju eksplikaciju i procesa razaranja dojučerašnje SFR Jugoslavije, kao i osobenih karakteristika tranzicije i blokirane društvene transformacije post-jugoslovenskih društava, posebno društva Srbije. Termin *etnonacionalizacija* se ovde koristi pod znacima navoda zbog činjenice da taj termin još uvek nije sveopšte usvojen u raspravama o procesu transformacije post-jugoslovenskih društava. U ranijim radovima ovog autora koristio se termin „nacionalizacija” sa istim osnovnim značenjem kao i termin „etnonacionalizacija”. No, zbog činjenice da se termin „nacija” koristi i za označavanje državne „političke zajednice” nezavisno od toga da li je ta zajednica društveno-sistemska obeležena određenim „etnosom”, ovde se koristi termin „etnonacionalizacija” upravo zbog potrebe da se naglasi etnička dimenzija ovako upostavljene državne političke zajednice.

discusses the characteristics of nationalism in the “ethno-nationalized” society and pinpoints key promoters of nationalism and “ethno-nationalization” in the Post-Yugoslav societies. Third part of the paper is devoted to the analysis of consequences of the process of “ethno-nationalization” of society, with an emphasis on regressive implications of such transformation of a given society. Last part of the paper is devoted to the possible processes of societal reconstitution aimed at the “de-ethno-nationalization” of the Post-Yugoslav societies.

KEY WORDS: Post-Yugoslav societies, ethno-nationalized society, process of ethno-nationalization of society, nationalism, de-ethno-nationalization of society

APSTRAKT: *Proces “etnonacionalizacije društva” smatra se ključnim procesom transformacije novih post-jugoslovenskih društava koja su nastala nakon raspada SFR Jugoslavije. U tim „etnonacionalizovanim“ društvima društvo se smatra „svojinom“ dominantne (etno)nacije. Prvi deo rada opisuje bitna svojstva „etnonacionalizovanog“ društva u domenu društvene stratifikacije, u ekonomiji, u sferi politike, kulture, osnovnih društvenih vrednosti. Budući da „etnonacionalizovano“ društvo nije prosto društvo u kome dominira nacionalizam kao ideologija, drugi deo rada posvećen je razmatranju osobenosti nacionalizma u „etnonacionalizovanom“ društvu i uočavanju promotera „etnonacionalizacije“ post-jugoslovenskih društava. Treći deo rada razmatra posledice procesa „etnonacionalizacije“ društva, sa posebnim naglaskom na regresivne implikacije takve transformacije društva. Poslednji deo rada razmatra moguće procese rekonstitucije društva koji bi vodili „de-etnonacionalizaciji“ post-jugoslovenskih društava.*

KLJUČNE REČI: post-jugoslovenska društva, etnonacionalizovano društvo, proces etnonacionalizacije društva, nacionalizam, de-etnonacionalizacija društva

Uvod

Raznolika su viđenja *suštine* „jugoslovenskih zbivanja“ 1990-tih³ i potonjih dešavanja u post-jugoslovenskim društvima. U ovom radu se polazi od saznanja i uverenja – zasnovanih na sociološkom, ali i sveukupnom, znanju i dostupnim uvidima u društvena zbivanja u različitim delovima nekadašnje Jugoslavije – da je u *korenu* tih dešavanja bio onaj tok promena koji se može nazvati “etnonacionalizacijom“, ili *etnokratskom konstitucijom post-jugoslovenskih društava* (Bolčić, 1995, 1996, 2013: 112–124). Po tome su se zbivanja u „jugoslovenskom prostoru“ tokom 1990-tih (ali i nakon 1990-tih) *bitno razlikovala* ne samo od ranijih dešavanja u SFR Jugoslaviji tokom gotovo pet decenija, već i od društvenih dešavanja u većini⁴ bivših socijalističkih

3 Vidi Bakić, J., 2011.

4 Može se reći da su slični procesi „etnonacionalizacije“ bili prisutni i u nekim baltičkim i bivšim sovjetskim republikama. O tome piše i R.Brubaker (1996) .

zemalja koje su s početka 1990-tih ušle u *tranziciju* i u novo „post-socijalističko” razdoblje⁵.

Poznavaoci društvenih zbivanja u Istočnoj Evropi tokom 1990-tih ukazuju da se to „post-socijalističko” razdoblje u ovim zemljama, po konkretnim dešavanjima, ne razlikuje bitno od onoga što se u tom razdoblju dešavalo u prostoru bivše SFR Jugoslavije, te da je svugde ta „post-socijalistička tranzicija” bila u znaku rastućeg *nacionalizma kao integrirajuće ideologije* pomoću koje su novi društveni akteri ostvarivali *mobilizaciju* masa i osiguravali *legitimnost* „post-socijalističkim” *društveno-sistemskim promenama*. Zaista, svugde je bilo vraćanja nacionalnih simbola na državna znamenja (zastave, grbove, uniforme i dr.); svugde su izašle na političku scenu političke stranke i druge organizacijske „formacije” sa *nacionalnim obeležjima* i sa *nacionalnim programima*; svugde su se javila (obnovila, intenzivirala) međunacionalna trvenja, ponegde i oružana sukobljavanja, kao što je to bilo i u delovima bivšeg Sovjetskog saveza (u Čečeniji, Abhaziji). Po etno-nacionalnoj osnovi „rastvorile” su se, na sreću uglavnom mirno, federalne države kao što su bile Sovjetski Savez i Čehoslovačka. No, uprkos navedenim „istovetnostima” u zbivanjima u „jugoslovenskim zemljama” i onima u prostoru Istočne Evrope, *osnovne društvene promene* u post-jugoslovenskim državama bile su tokom 1990-tih, kako će se pokazati u ovom radu, *kvalitativno različite*, jer su te nove „post-jugoslovenske zemlje”, koje su nastale u granicama dojučerašnjih republika SFR Jugoslavije, bile *obeležene procesom „etno-nacionalizacije društva”*⁶ kao *okosnicom* tih promena, čime su

5 U mnogim razmatranjima društvenih transformacija post-jugoslovenskih društava u primarnom fokusu su promene u političkom i ekonomskom sistemu koje su u znaku „povratka u kapitalizam”. Autori (recimo, Lazić, M., 2011, 2014, 2016) koji iz te vizure analiziraju ovo „post-socijalističko razdoblje” u novim post-jugoslovenskim društvima, imaju u vidu i ulogu nacionalizma kao ideologije, posebno u razaranju dojučerašnjeg jugoslovenskog socijalističkog društva. Ali, njihov primarni istraživački interes usmeren je na uočavanje procesa nastajanje „kapitalističke klase”, pa se i bitna društvena dešavanja u sferi politike, ekonomije, kulture, društvene svesti dovode u vezi sa „tegebama” uspostavljanja i ustaljivanja modernog kapitalističkog poretka. Da li životne „tegebe” koje imaju ljudi u današnjim post-jugoslovenskim društvima primarno ishode iz „tranzicije” iz socijalizma u kapitalizam, ili, iz uspostavljanja ovih društava kao „etnonacionalizovanih” društava, složeno je pitanje na koje nije jednostavno dati naučno nedvosmislen odgovor. Ovde se u analizi daje prednost procesu „etnonacionalizacije” društva zbog niza nesumnjivih razornih posledica po svakodnevni život većine ljudi u post-jugoslovenskim društvima. Osnovano je pretpostaviti da su pod uticajem tog procesa „etnonacionalizacije” društva otežani i procesi „novokapitalističke” transformacije ovih društava.

6 Valja ovde primetiti da R. Brubaker (1996, 2011) uočava u osnovi sličan proces „nacionalizacije” u više istočno-evropskih post-socijalističkih zemalja, od Poljske, do Kazahstana, s tim što on govori o „nacionalizaciji države”, dok S. Bolčić govori o „nacionalizaciji društva”. „Nacionalizacija države” jeste bitan aspekt „nacionalizacije društva”, ali, kako će biti izloženo u odgovarajućem odeljku ovog rada, „etnonacionalizacija društva” je sveobuhvatniji i dalekosežniji proces transformacije društva i svih bitnih sfera društva. Bitno je naglasiti da i Brubaker (1996) određuje „nacionalizaciju” kao proces gde data *nacija „posvaja državu”* pa se dominirajuća nacija uspostavlja kao *vlasnik države*, a bitni državni projekti jesu u funkciji ostvarivanja nacionalnih interesa, interesa dominirajuće nacije. U vreme kad je nastao prvi rad S. Bolčića o „anatomiji nacionalizovanog društva” (1995) S. Bolčić nije imao uvid u radove R. Brubakera. U nauci ima slučajeva nezavisnog

se, u *socijalno-strukturalnom smislu*, na novi način uspostavila ta *nova post-jugoslovenska društva*.

U većini zemalja Istočne Evrope u tom razdoblju dešavao se, primarno, *društveno-sistemska preobražaj već postojećih društava*. Ta izmenjena „istočno-evropska društva“ ostala su praktički u istim *državnim* granicama, ili u granicama nekadašnjih federalnih jedinica tih složenih država, sa nizom ranije formiranih *društvenih svojstava*, mada su dobila izmenjene *društvene poretke*. Svakako, i u tim društvima, pod uticajem naraslog *nacionalizma kao ideologije* i oživljenih *nacionalnih sentimentata*, postaju naglašeni *nacionalna* obeležja.

Ono što se u novim post-jugoslovenskim zemljama tokom 1990-tih javlja kao *dominantni trend*, a to je trend svojevrsne „*etnonacionalizacije društva*“ i društveno-sistemske *afirmacije etnonacije*, u ostalim „istočno-evropskim“ zemljama, ili je to bilo ostvareno u prethodnim istorijskim razdobljima, ili, u tom vremenu post-socijalističke tranzicije takav trend nije dobio prevagu nad drugim trendovima *društvenog preobražavanja* u domenu ekonomije, politike, kulture, u uspostavi novog *načina života* u tim zemljama. Složeno pitanje o uzrocima ove „drugojakosti“ post-socijalističke „tranzicije“ u „jugoslovenskim zemljama“ biće u ovom radu ostavljeno „po strani“⁷. U izlaganju koje sledi nastoji se analizirati svojstva procesa „etnonacionalizacije društva“, njene ispoljene i moguće dugoročne posledice po *životnu svakodnevicu* većine ljudi u „jugoslovenskom prostoru“, svakako i u Srbiji.⁸

Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i „etnonacionalizacija društva“

„Etnonacionalizacija“ društva jeste osobeni novi trend društvenih promena u „jugoslovenskom prostoru“, koji biva naglašen tokom 1990-tih, posebno u odnosu na društvena dešavanja u prethodnih pet decenija postojanja jugoslovenske federacije. Naravno, bilo je i ranije raznolikih manifestacija težnje za „etnonacionalizacijom“ delova nekadašnje Jugoslavije⁹, kao i izvesnih sukobljavanja etnonacija (Milosavljević, O., 1992) koje su bile udružene u „avnojevsku“ jugoslovensku državu.

nastajanja istih ideja. Takve, po suštini istovetne, a nezavisno nastale ideje, po pravilu, imaju dodatnu naučnu relevantnost jer nezavisno otkrivaju određen aspekt stvarnosti koji pre toga nije bio uočen.

- 7 O nekim činiocima različitih konkretnih oblika „nacionalizacije države“ piše R. Brubaker (2011).
- 8 U ovom radu ostaje nedovoljno razmotreno pitanje o društvenim procesima koji su usloveli „etnonacionalizaciju“ društva. Otvoreno je i pitanje o uzročnoj vezi „etnonacionalizacije“ društva i drugih procesa društvene transformacije, kakvi su procesi „razaranja društva kao društva“. O tome je V. Katuranić (2014) izneo niz važnih i krtičkih opservacija u osvrtu na knjigu S. Bolčića *Razaranja i rekonstitucija društva: Srbija na prelazu u 21. vek*.
- 9 Imaju se u vidu stvaranje „banovina“ po etničkoj osnovi u „prvoj“ Jugoslaviji, pa i ustavno-pravno tretiranje republika u „drugoj“ Jugoslaviji kao „*nacionalnih država*“ pojedinih „konstitutivnih naroda“.

Iz ponekih kazivanja o novim trendovima u „prostoru“ nekadašnje SFR Jugoslavije neobavešteni posmatrač „jugoslovenskih zbivanja“ tokom 1990-tih mogao je izvući pogrešan zaključak da su *etno-nacije* tek od početka 1990-tih postale *relevantna društvena činjenica*, te da je većina ljudi u „jugoslovenskom prostoru“ tek od tog „post-socijalističkog“ vremena došla u priliku da iskaže svoj *nacionalni identitet*. No, valja se prisjetiti da su, u svim posleratnim (posle 1945. godine) popisima stanovništva, ljudi iskazivali svoj etnonacionalni identitet, pa je *pripadanje određenoj etnonaciji* iskazalo, kako se vidi iz publikovanih popisnih podataka, 100% stanovnika Jugoslavije u popisu 1948. godine, 98% stanovnika u popisima 1961. i 1971. godine, 94% stanovnika u popisu 1981. godine i 96% stanovnika Jugoslavije iz 1991. godine. Dakle, i u tadašnjoj „komunističkoj“, ali multietničkoj, Jugoslaviji, ljudi su se deklarirali kao Srbi, Hrvati, Slovenci, Makednoci, Crnogorci, Albanci, Mađari, Muslimani, odnosno, ljudi određene etničke pripadnosti¹⁰. Kako govore popisni podaci, procentualno su malobrojni bili oni koji su bili neodređenog nacionalnog identiteta, uključujući tu i one koji su sebe nazivali „Jugoslovenima“.

Ovo iskazivanje *nacionalnosti*, ili etničke pripadnosti, u popisnim izjašnjavanjima tek je jedna od *društvenih činjenica* koju je moguće dokumentovati pouzdanim podacima, što govori o *nezatiranju etničke identifikacije* u godinama „izgradnje socijalizma“ u Jugoslaviji, u vremenu kada se *ideološki* isticala i ideja „proleterskog internacionalizma“. Republike jesu bile ustavno-pravno definisane i kao države određene konstitutivne nacije, ali i kao „samoupravne zajednice ravnopravnih građana“, što je podrazumelo i nekonfliktne društvene odnose među ljudima različite nacionalnosti.¹¹. Za svakodnevni život ljudi u bivšoj SFR Jugoslaviji *nacionalna identifikacija* jeste povremeno bila važna, recimo, prilikom „kadriranja“ za značajne društvene uloge u institucijama vlasti i politike, svakako i u kontekstu delovanja građana u sferi kulture, recimo, u oblikovanju programa kulturno umetničkih društava u pojedinim sredinama. O tome, međutim, nema sistematičnih naučnih uvida. Čini se da je „*etničnost*“ bila, primarno, lično osećanje i vezanost za određena etnička obeležja (jezik kojim se govori, osobeno ponašanje u kulturi, u načinu socijalizacije, u porodičnom i svakodnevnom

10 Iako je izjašnjavanje o „etnonacionalnoj“ pripadnosti bilo slobodno, postojala je određena državna politika, iskazana i u formulaciji pitanja u popisnici, što je uticalo na ta izjašnjavanja. Tako, u popisnim podacima (vidi, na primer, SGJ za 1991.) za 1948 nema onih koji se nisu „nacionalno“ izjasnili; za 1953. se daju podaci o vrlo malom broju onih čija je nacionalnost nepoznata; 1961 pojavljuju se u podacima o nacionalnoj pripadnosti „Jugosloveni“ i ta je mogućnost izjašnjavanja „jugoslovenstva“ ostala i u kasnijim popisima. Broj „Jugoslovena“, čini se, varirao je u zavisnosti od vladajuće nacionalne politike, Tako je 1961. bilo 1,7% „Jugoslovena“, dok je 1981. godine bilo 5.4% „Jugoslovena“. Značajne su bile i varijacije u učestalosti „Jugoslovena“ po pojedinim republikama. Grupacija koja se označavala kao „Muslimani“ bila je određivana kao etnička a ne religijska grupacija i njeno je procentualno učešće u stanovništvu variralo, posebno po republikama. Do 1991. godine „Bošnjaci“ kao etnička skupina se nisu javljali u popisnim podacima.

11 O tome, u izvesnoj meri, govore i podaci o etnički mešovitim brakovima. U svim delovima tadašnje Jugoslavije bilo je poprilično „etnički mešoviti brakova“ (vidi, Petrović, R., 1985, Bogosavljević, S., 1992.), što je uslovalo da je mnogo nekadašnjih državljana Jugoslavije imalo među svojim rođacima, bližim i daljim, bar nekog iz „druge nacionalnosti“.

životu, u sećanju na specifičnu etničku istoriju i dr.), ali bez *određujućeg* značaja za *društveni život* ljudi.

Ipak, iz činjenice da je izrazita većina državljana „druge“ („socijalističke“) Jugoslavije *imala etno-nacionalni identitet*, da je uspostavljala realne *društvene odnose* i sa *stanovišta etnonacionalnog identiteta*, razumljivo je da su izvesna društvena zbivanja, u politici, kulturi, u svakodnevici ljudi, bila u znaku „dobrih“ ili „loših“ „međunacionalnih odnosa“. Ti su međunacionalni odnosi imali i svoju društveno-sistemsku (ustavnu, zakonsku) osnovu¹², bili su oblikovani *real-politikom, ideološkom socijalizacijom*, načinom svakodnevnog života i ocenjivani su, zvanično i javno-mnjenjski, različito u različitim društvenim prilikama i u različitim delovima tadašnje Jugoslavije. Zbog međunacionalnih odnosa bilo je prikrivenih i otvorenih *društveno-državnih problema* u tom bivšem, „avnojevskom“ jugoslovenskom društvu¹³, ali, ne i problema takvog karaktera da bi prevazilaženje *međunacionalnih tenzija i sukoba* postalo, bar ne javno artikulirano, *ključno društveno i državno pitanje*¹⁴.

Kako je proizlazilo iz povremenih naučnih proučavanja, *u svesti* izrazite većine ljudi *međunacionalni odnosi* u „drugoj“ Jugoslaviji *bili su dobri* (Lazić, M., 1994). Naznačajnija *društvena sukobljavanja* (recimo, u vidu radničkih obustava rada, u studentskim protestima 1968. godine), pa i većina opozicionih (ili „disidentskih“) delovanja tokom nekoliko decenija „socijalističke“ Jugoslavije, bila su, javno, *u znaku zalaganja za ekonomske i političke interese pojedinih društvenih*

12 Društveno-sistemska osnova oblikovanja međunacionalnih odnosa podrazumevala je, svakako: (1) ustavno garantovanu zastupljenost predstavnika konstitutivnih nacija u sastavu skupštinskih tela, kolektivnih organa vlasti; (2) zakonsku regulaciju upotrebe jezika i pisma nacija i nacionalnih zajednica u komuniciranju građana sa državnim organima; (3) uspostavu sistema obrazovanja na način da se uvažavaju posebne potrebe nacija i nacionalnih zajednica. Real-političko delanje „političkih faktora“ (Partije, drugih društveno-političkih organizacija) bilo je u znaku većeg ili manjeg praktičnog zalaganja za primenu zakona i drugih pravnih pravila. Valja imati u vidu i posebne interese republičkih političkih „struktura“ koje su pribegavale naglašavanju etnonacionalnih potreba „svojih“ republika radi jačanje njihove pozicije u datim republikama i u okvirima jugoslovenske federacije. U građenju dobrih međunacionalnih odnosa značajan efekat imale su i manifestacije u duhu „bratstva i jedinstva“, svakako i omladinske radne akcije, gde su učestvovala radne brigade mladih iz svih delova zemlje. Iako nema celovitijih naučnih studija o konkretnim vidovima održavanja dobrih međunacionalnih odnosa, kao što nema ni sistematskih uvida u povremena društvena sukobljavanja na etničkoj osnovi, valja reći da je SFR Jugoslavija funkcionisala kao relativno stabilna *multietnička* državna i društvena zajednica. No, postoje i drugačija viđenja o međunacionalnim odnosima u „drugoj“ Jugoslaviji, gde se ističu brojna konkretna politička dešavanja koja su bila u znaku međunacionalnih sporenja i sukobljavanja. Posebno se ističu sukobljavanja političkih lidera iz redova srpske i hrvatske nacije (vidi o tome J. Bakić, 211, 43–89).

13 Vidi o tome O. Milosavljević (1992), O. U ovom slučaju O. Milosavljević analizira dešavanja u saveznom skupštinskim telima gde su sporenja, posebno u vezi sa ekonomskom politikom, bila označavana kao suprostavljenja zalaganja za „centralizam“ ili „republikanizam“.

14 Jedno istraživanje suprostavljenih interesa u tadašnjem jugoslovenskom društvu (S. Bolčić, 1986, str. 96), je pokazalo da je tek 4.7% ispitanika percipiralo društvene grupacije obeležene po *nacionalnoj* osnovi kao one grupacije koje imaju *suprostavljene interese*. Izrazitu prevagu u percepciji *suprostavljenih interesa* imaju grupacije različite uticajnosti (31,0%), različitih ličnih primanja (17,8%), različitog radnog mesta u organizaciji (19,1%), kao i grupacije različite starosti (14,7%).

grupacija, zalaganja za demokratizaciju društva, ali ne i u znaku *primarnog* zalaganja za *posebne interese pojedinih nacija* (Golubović, Z., 1988). No, za mnoge skorašnje, domaće i inostrane, *analitičare raspada „Titove Jugoslavije“* ti su *međunacionalni odnosi*, nezavisno koliko je to bilo otvoreno iskazivano, u svojoj suštini bili loši, pa je nestajanje („rasturanje“) višenacionalne države Jugoslavije bilo jedino mogući način razrešenja temeljnih društvenih problema te državne zajednice. Dakle, tih 1990-tih, po takvim tumačenjima, desilo se ono što se i moralo desiti: raspalo se dotadašnje „pogrešno začeto“ višenacionalno društvo Jugoslavije, stvarano, po mišljenju pojedinih autora¹⁵, prevashodno voljom inostranih faktora već od 1918. godine. To nastajanje novih društava tokom 1990-tih, i njima primerenih „novih država“, u čijem će *društvenom temelju* biti određena *etnonacija*, zagovornici obnove etnonacionalnih država smatrali su „prirodnim“ smerom u stvaranju *izvorne ljudske zajednice*, „svoje nacije“, kojoj ljudi „prirodno“ pripadaju i žele trajno pripadati. Po uverenju pojedinih „analitičara“ bio je to, ne samo *nužan*, nepovratan, već i istorijski *pozitivan* smer zbivanja u prostoru bivše Jugoslavije.

Po ovakvom viđenju „rasturanja“ Jugoslavije, početkom 1990-tih dešava se ono što se u prošlosti, daljoj ili skorašnjoj, već desilo u procesima stvaranja većine *modernih društava*. „Etnonacionalizovanje“ ovih društava dešavalo se svakojako (uz ratove za teritorije, *etnička čišćenja*, nasilne asimilacije i marginalizacije pripadnika manjinskih nacija; vidi, Vratuša, V., 1995: 133–136), što današnji članovi tih modernih društava često nemaju u svojoj svesti, ili takva nekadašnja „ružna zbivanja“ guraju u zaborav.

Mnogi¹⁶ veruju da je ovakvo „preuređivanje“ društava u „jugoslovenskom prostoru“ ispalo tako *krvavo*, sa tragičnim posledicama, i da je tako dugog trajanja, pre svega zbog umešanosti *stranih faktora*¹⁷ i njihovih „aspiracija“ prema ovom prostoru. Nekima se čini da se radilo o reprizi nekih ranijih istorijskih dešavanja, sa, u biti, *istim krivcima i istim žrtvama*.

Čini se da je malo onih, pogotovo onih društveno uticajnih, koji misle da je ovo nesrećno dešavanje moglo proizaći *iz same ideje o nužnosti rasturanja*

15 J. Bakić (2011,21–42) ističe vlastito stanovište „da u međunacionalnim odnosima, sporovima i ratovima između relativno malih i nemoćnih delatnika na prostoru bivše Jugoslavije... presudnu ulogu igraju vodeće ili centralne sile svetskog kapitalističkog sistema koje se ravnaju prema njihovim interesima i vrednostima..(21). U zaključnom pasusu označenog odeljka (42) J. Bakić zaključuje: „Spoljni činioци se, međutim, sa izuzetkom srpskih i levičerskih proučavalaca razbijanja Jugoslavije, te Pola Šaupca, redovno podcenjuju u objašnjenjima, iako čine dovoljan uslov nestanka Jugoslavije pošto je 'Jugoslavija stvorena, održavana i konačno razorena, u velikoj meri, blagodareći delanju velikih sila određenog vremena kao promena međunarodnog okruženja'(Shoup, 2008: 348)”

16 Reč je, pre svega, o uverenjima mnogih ljudi, koja su iskazivana u komentarima u štampi i drugim oblicima javnog reagovanja, o čemu ovaj autor ima samo nesistematična saznanja. U tim komentarima se često isticalo da su na delu iste one snage koje su tokom II svetskog rata postale „bratoubilačke ratove“ među narodima bivše Jugoslavije.

17 Obično su se pominjali, kao spoljni faktori, koji su, u sprezi sa pojedinim unutrašnjima snagama, uticali na razaranje Jugoslavije, Vatikan, Nemačka, SAD, ili „Zapad“. Valja reći da ima i ozbiljnih, činjenično zasnovanih analiza (Ž.Kovačević, 2007), gde se dokazuje primarnost unutrašnjih činilaca u razaranju SFR Jugoslavije.

jugoslovenskog višenacionalnog društva i iz ideje o nužnosti uspostavljanja novih društava kao „etnonacionalizovanih“ društava. Olako su zanemarene istorijski stvorene realne društvene veze koje nisu omogućavale tu vrstu „socijalnog inženjeringa“. Nije se smelo prevideti da u gotovo svakom od delova Jugoslavije (osim Slovenije), vekovima, u znatnom broju i značajnom procentu, negde u kompaktnim užim teritorijama, negde „rasuto“, združeno su živeli ljudi različite etničnosti.

Svojstva „etnonacionalizacije“ društva

U ovom radu „etnonacionalizacija“ se poima kao društveno-strukturalni proces u kome se društvo nastoji učiniti **svojinom** nacije („etnije“). Jer, nekad izričito, a češće na neiskazan način, „etnonacija“ se poima kao socijalni entitet koji postoji pre „društva“¹⁸ i, s toga, prava etnonacije su ona od kojih valja poći u uspostavi društva, u uspostavi njegove suštine, njegovog identiteta, dakle, ne samo u izboru naziva društva, u određivanju granica tog društva, već i u uspostavi njegovog osnovnog društvenog poretka. Konkretno društvo i sve bitne emanacije „društvenog“ u uslovima „etnonacionalizacije“ društva uspostavljaju se prevashodno na način da omoguće život „nacije-etnije“, podređujući sve druge potrebe i interese ljudi, i kao pojedinaca i kao pripadnika drugih socijalnih grupa i „kolektiviteta“, interesima etnonacije.

Društvo se „etnonacionalizuje“ u ravni svakodnevice njegovih članova, tako što ljudi datog etnonacionalnog identiteta gotovo do kraja vezuju svoju ličnu budućnost za budućnost „svoje etnonacije“. Na objektivan način, društvo se etnonacionalizuje svojim realnim društvenim ustrojstvom, vladajućim društvenim pravilima i praksom, tako da ljudi date etnonacije bivaju upotrebljeni (naravno, prevashodno od moćnih pripadnika date etnonacije) za realizaciju proklamovanih „nacionalnih interesa“¹⁹, čak i ako takva „upotreba ljudi“ znači poništavanje životnih interesa tih ljudi, pa i uništavanje njihovih života. Tako „nacija“ (dominantna „etnija“) dobija monopolska prava nad društvom.

„Etnonacionalizovano društvo“ se primarno strukturira na delove po „etnonacionalnoj osnovi“, na pripadnike društva koji pripadaju etnonaciji koja je posvojila društvo, koji pripadaju dominantnoj etnonaciji (po pravilu je to nacija – „etnija“ sa najvećim brojem pripadnika u datoj državi, ali ne nužno) i na pripadnike „ostalih etnonacija“, odnosno, pripadnike „nacionalnih manjina“, kojima se datim društvenim poretkom priznaju određena „manjinska nacionalna prava“, vezana prevashodno za njihov „etno-kulturni“ život, na koja pripadnici „manjina“ mogu računati kao na realna prava u uslovima „dobrih

18 Potrebno je ukazati na činjenicu da su „nacije“ kao etnički uobličene zajednice istorijski nastale društvene tvorevine, te da su moderna društva, u svojoj osnovi, „trans-etničke“ tvorevine, sa „građanima“ kao nosiocima državnog suvereniteta.

19 U političkoj upotrebi izraza „nacionalni interesi“ često ostaje nejasno da li je reč o interesima dominantne „etnije“ ili „nacije“ shvaćene kao državne zajednice. No, iz činjenice da se u političkom govoru najpre pominju „nacionalni“ a potom i „državni“ interesi, valja zaključiti da se o „nacionalnim interesima“ govori kao o interesima dominantne „etno-nacije“.

međunacionalnih odnosa“. Pripadnici „manjinskih nacija“, po pravilu, tretiraju se kao „strani elementi“, nezavisno od toga gde su oni rođeni. Eventualni „nacionalno nesvrstani“ pojedinci postaju u takvom društvu *apatridi*, iako su do „etnonacionalizacije“ društva živeli u državi istih državnih granica, bili na „istoj adresi“, iako imaju puni *državljski status* i nominalna prava kao i oni pojedinci iz „većinske nacije“.

Druge *linije društvenog diferenciranja* – generacijske, obrazovne, po oblastima rada, po imovinskoj osnovi i sl. – postoje i dalje u takvom „etnonacionalizovanom društvu“, ali su one od *marginalnog*, ili drugorazrednog značaja za *bitna društvena dešavanja*, posebno za politička „svrstavanja“ i delovanja ljudi, za oblikovanje njihovih stavova, za njihovu *društvenu promociju*.

Raspodela društvene moći, kojom se učvršćuje opisana „etnonacionalizovana društvena struktura“ i osigurava željeni smer delanja *društvenih institucija*, u znaku je navedene „etnonacionalizacije društva“. Jer, *kontrola osnovnih izvora moći* – a to su *sredstva prinude, materijalna sredstva, novac i druga vredna dobra, informacije* – osigurana zakonima, podzakonskim propisima, a delom i „ekstralegalnim“ neposrednim delovanjem najmoćnijih nosilaca vlasti i javnih funkcija – uspostavlja se tako da *posednici moći* („službe“, institucije, organizacije i udruženja, „važni pojedinci“) *primarno* delaju za „*dobro nacije*“. Takvoj raspodeli društvene moći primerena su i „pravila“ i realni vidovi *društvene promocije*, pa su *uspešni ljudi* oni koji čine „dobra dela za svoju naciju“.

Da bi se bilo u duhu sa „novim redom stvari u društvu“, da bi se imalo čak i *status lojalnog građanina* datog društva, valja „*misliti nacionalno i delati nacionalno*“. Mišljenja i delanja koja hoće biti „anacionalna“, „transnacionalna“, „višenacionalna“, „kosmopolitska“, *univerzalno ljudska*, društveno se *tolerišu* samo ako su *marginalna*, ali i tada, uz neku vrstu izričite ili prećutne osude, osude moralne (zbog izdaje „vlastite nacije“, zbog „neprincipijelnog“ ocenjivanja onoga što čine „druge nacije“), ili osude intelektualne (zbog neuviđanja „svetskih trendova revitalizacije „nacionalnog“, zbog nepoznavanja istorije, zbog robovanja pogrešnim i prevaziđenim „teoremama“ i „ideologemama“, kao što su „kosmopolitizam“, „marksizam“, i sl.). Pojedinci koji „ne misle nacionalno“ i „ne delaju nacionalno“ smatraju se „izgubljenim osobama“, „osobama bez značaja“, „naivčinama“, ili pak „osobama opasnih namera“ (ljudima iz „pete kolone“ koji rade u korist neke neprijateljske strane, koji su „strani plaćenici“ i sl.). Njihova prisutnost u javnosti nije poželjna. Jer, *javni život* u celini, javno mnenje i duhovni život „nacionalizovanog društva“ mora da doprinosi *razumevanju i legitimizaciji interesa nacije* na kojima se temelji dato društvo, kao i *afirmaciji akcija* koje služe interesima date *vladajuće nacije*.

„Etnonacionalizovano društvo“ karakteriše i *radikalna distorzija odnosa prema osnovnim ljudskim vrednostima, među njima posebno prema poštenju i čovekoljublju*²⁰. Jer, društveno su dopuštena i prihvatljiva ona delanja koja su „u interesu nacije“, u skladu sa borbom njenih pripadnika kojom se osiguravaju „prava date nacije“, i takva su delanja prećutno dopuštena i kad akteri tih delanja

20 Vidi neke od činjenica navedene u radu S. Bolčića (2013: 38)

„u korist nacije“ koriste i nepoštene pa „i nečovečne metode borbe, kada se koriste i kriminalnim postupcima, kada u tom delanju gaze osnovne norme čovečnosti. Ne samo da se u „redove boraca za nacionalnu stvar“ primaju i ljudi „sumnjivog morala“, ljudi osuđivani ili osumnjičeni za kriminalna delanja, da se takvim ljudima „loših osobina“ omogućava da postanu *idoli i heroji nacije*, već se, kad god je to „nužno“ (po oceni „nadležnih“) za dostizanje određenih „nacionalnih ciljeva“ pribegava *nelegalnim* vidovima delovanja (u nabavljanju oružja i drugih „strateških dobara“, kao što je nafta, u nelegalnoj međunarodnoj trgovini, u nabavljanju, transferu i pohranjivanju na sigurne (inostrane) račune deviza i sl.), i to od strane, ili za „račun“ vlasti i određenih „nacionalno važnih institucija“.

Iako su procesi *kriminalizacije društva* uočeni i u drugim zemljama, posebno onim gde je došlo do urušavanja društvenog poretka, ili gde se sporo uspostavljao novi poredak, gde su trajale prikrivene ili otvorene borbe za vlast starih i novih *elita moći*, kao što je to bilo, na primer, tokom 1990-tih u Rusiji, pa i u drugim post-socijalističkim zemljama Istočne Evrope, *kriminalizacija društva* u „*etnonacionalizovanom*“ društvu biva dublja i dužeg trajanja, jer je nastala, bar jednim delom, uz izdašnu *društveno-sistemsku podršku* i uz *javno-mnjenjsku*, pretežno *prećutnu*, *saglasnost društvene većine*, dakle, svih onih koji su se opredelili za uspostavu „novog društva“ na temeljima *dominatne etnonacije*. Kriminalizacija „post-jugoslovenskih“ društava, u čijem je nastajanju prevladala „etnonacionalizacija“ društva, nije, dakle, bila tek „patološka pojava“, neželjeni ishod dezorganizacije društva u procesu njegove „tranzicije“, već je bila **funkcionalno sredstvo** u „etnonacionalizaciji“ društva i nužan oslonac akterima te „nove nacionalizacije“²¹.

Budući da „*etnonacionalizacija*“ društva većine „post-jugoslovenskih“ društava nije dovršena, ili bar nije napuštena kao koncept izgradnje tih društava, akteri i sredstva te „*etnonacionalizacije*“, uključujući i „koristan kriminal“, ne mogu biti „izgurani“ sa društvene scene tih društava.

Ima razloga, posebno s obzirom na društvena zbivanja u Srbiji tokom 1990-tih i nakon 2000-te godine, tvrditi da su *razorne posledice „etnonacionalizacije“ društva* bile izrazito naglašene tokom 1990-tih i da taj trend *društvene transformacije* Srbije nije prekinut ni nakon „oktobarske revolucije“ krajem 2000-te godine.

Uz ogromna *ljudska stradanja*, materijalna razaranja, pomenuto *razaranja univerzalno ljudskog vrednosnog „koda“*, pomoću kojeg su, ranije, ljudi znali „šta je u redu činiti“, prepoznavali su *društveno poželjne obrasce ponašanja*, uočavali uzore, razrešavali životne dileme, uspostavljali *smislenost* vlastitog delanja i življenja, bilo je jedna od najtežih i dugoročnih posledica opisane „*etnonacionalizacije*“ društva. Jer, u ime očuvanja i daljeg razvijanja *osobnih*

21 Ovdje se pominje nova „nacionalizacija“, ali sada u značenju izraza „nacionalizacije“ kao državne mere kojom se nakon 1945. godine uspostavljao novi „socijalistički“ poredak putem ukidanja prava privatne svojine nad proizvodnim dobrima. U toj „socijalističkoj nacionalizaciji“ uspostavljao se monopol države nad proizvodnim sredstvima. U ovoj novoj „nacionalizaciji“ uspostavlja se osoben monopol *dominatne etnonacije* nad celinom društva.

vrednosti date nacije, u „etnonacionalizovanom“ društvu se odvijao proces *obezvredivanja opšteljudskih vrednosti i masovne moralne regresije*, time što se, makar i prećutno, *pristrasno odobravalo ili tolerisalo ono što se „činilo za dobro vlastite nacije“*. Time se proizvodila *masovna moralna konfuzija*, pa je i „*zaborav savesti*“ postajao uslov individualnog opstajanja u takvom društvu.

Iskazivanje „nacionalnih osobenosti“ poprimalo je često *obeležja kiča*, „parade“ i svakojakih preterivanja. S toga, mnogi „stari nacionalisti“ imali su nelagodu zbog onoga što su „*novooosvešćeni*“ i „*skorojevički nacionalisti*“ činili „u ime nacije“ (kao što je bilo crkveno venčavanje kod bračnih parova koji su već decenijama bili u „građanskom“ braku; napadno nošenje šajkače uz modernu odeću; obeležavanje porodične slave u porodicama gde se već decenijama zaboravilo kojeg to sveca slavi data porodica i slično). Mnogi od tih „novih nacionalista“ bili su oni isti ljudi koji su koju godinu ranije, „u ime i po zadatku Partije“ (SK), predano jurili i kažnjavali „nacionaliste“ i sprečavali gotovo svaki vid *nacionalnog delanja*.

U ime „viših interesa nacije“, tokom 1990-tih, učestalo se „zaboravljalo“ na *legalitet delanja*, ne samo u slučaju „važnih pojedinaca“, već i „zvaničnih institucija“, usled čega je *suštinski bilo derogirano pravo*, koje je prestalo da bude relevantan regulator *društvenog delanja* ljudi. Mnogo je ljudi koji su u nekom momentu činili nešto *mimo zakona* i postajali prekršioci propisa. Uz pomenuti „zaborav savesti“ i uz prevlast *pristrasne „moralnosti“*, moralni prekršioci više nisu bili tek „neki pojedinci“, već su to *objektivno* bile mase „običnih ljudi“.

U takvom „etnonacionalizovanom“ društvu, na osnovu onoga što se često iskazivalo u privatnim krugovima, većina ljudi se, čini se, *subjektivno osećala loše, osujećeno*, čak i onda kad im materijalne prilike, životni standard, zdravlje, porodične prilike, posao i slično, nisu bili loši. Mnogo je onih koji su hteli da žive u nekom normalnijem društvu, ili u društvu kakvo je bilo „ranijih godina“ u Jugoslaviji²², ili u nekom društvu izvan „jugoslovenskog prostora“²³). Važno je razumeti da su ta masovna loša raspoloženja ljudi *društveno-sistemska* uslovljena, te da ih nije moguće radikalno otkloniti onim što su ljudi *kao pojedinci* mogli *sami* učiniti za sebe i sa sobom.

Nacionalizam i „nacionalizovano društvo“

Ovde izložena analiza *stvarnosti* „etnonacionalizovanih“ („etnokratizovanih“) društava, kakva su nastajala tokom 1990-tih u „jugoslovenskom prostoru“ i kakva i dalje postoji u ovom „prostoru“, može biti osporavana zbog onoga što je, iz pojavnosti, izdvojeno kao suštinsko obeležje takvih društava, zbog prenatlaženog uopštavanja, s obzirom na mnoge razlike među tim „post-jugoslovenskim“ društvima, pa i zbog nedovoljne „činjenične konkretizacije“ manifestacija

22 Jedno anketno istraživanje pod nazivom „Puls Jugoslavije“ (Goati, V.,1995) je pokazalo da je polovina ispitanika smatrala da je raniji poredak društva, pre 1991. godine, bio *poželjniji* od „novog poretka“ nastalog početkom 1990-tih.

23 O učestalom pomišljanju (razmišljanju, planiranju) ljudi, posebno mladih ljudi, da odu u inostranstvo, vidi, S. Bolčić, 1995: 99.

„etnokratske²⁴ konstitucije“ ovih društava. Uobičajeno je da se u vezi sa tragičnim zbivanjima u „jugoslovenskom prostoru“ primarno pominju *konkretni politički potezi i konkretne ličnosti* (poput S. Miloševića) koje su pokrenule i uobličavale ova tragična zbivanja²⁵. Takve su „priče“ „sočnije“, verovatno i zanimljivije. Iz takvih kazivanja obično je i lakše zaključiti kom „taboru“ pripada onaj koji se upustio u takve „priče“²⁶.

Ovaj rad je napisan sa ciljem da se naglasi *sociološko* viđenje zbivanja u „jugoslovenskom prostoru“, kako bi se na „videlo dana“ izvukla određena *strukturalna* svojstva društava i *društveni procesi* koji su „radili svojom logikom“ i onda kada su određeni društveni akteri *subjektivno* „hteli nešto drugo“. Zato je ovde bilo reči o „*etnonacionalizaciji društva*“, a ne o „*nacionalizmu*“, ili o *nacionalnim osećanjima ljudi*, o njihovim uverenjima i emotivnim reakcijama, što može opstajati *kao element individualne i kolektivne svesti* i u društvu koje nije „etnonacionalizovano“, kao što „subjektivne nacionalističke reakcije“ mogu jenjavati u društvu koje „*sistemski*“ ostaje i dalje „etnonacionalizovano društvo“.

Mnogi *promotori* opisane „etnonacionalizacije“ društva jesu bili ljudi izrazito zainteresovani za prava, potrebe, „*sudbinu*“ date nacije, i bili su, obično, izrazito vezani za „svoju naciju“. Ali takvi pojedinci nisu bili jedino „zaslužni“, pa često nisu bili ni ključni akteri opisane „etnokratske“ konstitucije post-jugoslovenskih društava. „*Etnonacionalizacija*“ društva, kada se imaju u vidu realni raspored društvene moći u doskorašnjem jugoslovenskom društvu, *proizašla je, prevashodno, iz „real-politika“ dojučerašnjih „komunista“ („socijalista“)*, i to prevashodno njihovih lidera, koji su kontrolisali sve ključne društvene institucije u dotadašnjoj SFR Jugoslaviji.

Značajno je, svakako, bilo i delovanje određenih *aktera civilnog društva*, kao što su određene stručne asocijacije, poput asocijacija književnika, kao i delovanje medija, dok su posebnu ulogu imale „nacionalne crkve“ i određeni pripadnici klera²⁷. Najzad, značajna je bila osobena politička podrška „običnih građana“ u svim bivšim republikama SFR Jugoslavije, pre svega podrška *glasača* iskazana na izborima za „narodne predstavnike“ i na referendumima o budućem statusu republika u okviru Jugoslavije početkom 1990-tih. Time su *legalizovane* „real-politike“ republičkih elita koje su značile uspostavljanje *etnonacionalno utemeljenih* novih društava u „jugoslovenskom prostoru“. Bitno je uočiti da „etnonacionalizaciju“ društva mogu zastupati i podržavati i ljudi za koje ne bi bilo primereno reći da su ideološki *nacionalisti*, pogotovo da su „zagriženi nacionalisti“.

24 Ako se društvo „etnonacionalizuje“ u svim njegovim bitnim aspektima „po meri“ i u vlasti dominantne etnonacije koja je „posvojila“ društvo onda se taj proces može označiti kao „etnokratska“ konstitucija društva.

25 Vidi, na primer, rad L. Silber., kao i hronologije događaja u radovima Kovačevića, Dajića (1994), Brankovića, S., 1995, kao i analitičku studiju V. Pešić, 1995)

26 J. Bakić (2011: 11–40) upućuje na potrebu uočavanja uticaja *nacionalnog* opredeljenja posmatrača na „opažaj celog istorijata Jugoslavije, pa i na opažaj njenog nestajanja, kao i ratova u kojima se proces nestajanja okončao.

27 Vidi o tome R. Radić (1996). U radu N. Popov, priređivač, *Srpska strana rata* (1996), dati su prilozi koji analiziraju delovanja raznih aktera, univerziteta, naučnika, medija, političkih stranaka, koji su doprinosili procesu „nacionalizacije“ društva.

Real-politike²⁸ vodećih partijsko-državnih „struktura“ u dojučerašnjim republikama i pokrajinama Jugoslavije, koje su vodile „etnonacionalizaciji“ tih „sastavnica“ države, dobile su prevagu u okolnostima *urušavanja realne moći i legitimnosti tih „struktura“*, što je, bar delom, bio očekivani ishod dugo prisutnih ekonomskih i političkih *kriza* u SFR Jugoslaviji, posebno od kraja 1970-tih, kriza koje se društveno-sistemske nisu uspevale razrešavati i prevazilaziti²⁹. To je postalo vidljivo kroz opadajuću moć *centralnih* partijsko-državnih „struktura“ da kontrolišu javna delanja institucija i organizacija, jer su se sve manje uvažavale „direktive“, tako da je jaz između normativnih proklamacija i stvarnih društvenih dešavanja bivao sve naglašeniji. Drastično je opadao interes za učlanjivanje u Partiju (SK), posebno među mladima,³⁰ uz istovremenu veću spremnost ljudi da se angažuju u aktivnostima onih aktera „civilnog društva“ (književnih udruženja i drugih neformalnih „odbora“) koji su se borili za veće uvažavanje liberalnih načela u uređivanju društva kao i za poštivanje „nacionalnih interesa“ u datoj federalnoj jedinici.

I real-politička podrška od strane običnih građana tendenciji „etnonacionalizacije“ republika i pokrajina, iskazivana često neformalnim („uličnim“, „kuloarskim“) odobravanjima poteza „svojih“ rukovodstava, kao i u formi pisama podrške koje su se objavljivale u medijima, bila je, u značajnoj meri, očekivani ishod sve nestabilnijih društvenih okolnosti u kojima su ljudi živeli u godinama krize, posebno tokom 1980-ih, kada se zvanični „sistem“ pokazuje nesposobnim da efikasno otklanja uzroke krize. O toj nesposobnosti „vodećih snaga“ su govorila „sporenja u federaciji“ i nemogućnost efikasnog odlučivanja o svim bitnim pitanjima razvojne, ekonomske, socijalne, kulturne politike, sporenja u oblikovanju i ostvarivanju *državne politike* koja bi se utvrđivala kao jedinstvena za Federaciju i svaku od federalnih jedinica. „Vlastita nacija“ se ljudima činila kao

28 Ovde se ističu „real politike“ čija artikulacija nije nužno bila u skladu sa ranijim idejno-političkim opredeljenjima vodećih funkcionera Partije i države, ali ni sa jasno iskazanim novim „nesocijalističkim“ idejnim opredeljenjima. Na rečima se i dalje govorilo o primarnim interesima „radnih ljudi“, o očuvanju Jugoslavije kao višenacionalne zajednice, a eventualni „republikanski“ obojeni politički potezi u vezi sa odnosima u Federaciji pravdali su se akcijama rukovodstava u drugim republikama.

29 S. Bolčić (1972: 204–210) analizujući krizna dešavanja i u periodu 1950–1970, koristio je podatke o napuštanju SKJ kao indikaciju konfliktnih stanja u društvu koja se nisu uspešno prevazilazila, da bi pokazao da su takva konfliktna društvena stanja nepovoljno uticala na privredna kretanja. Podaci su pokazali da je u vremenu 1956–1960., kada je stopa rasta društvenog proizvoda bila 10,7% godišnje, stopa napuštanja SKJ bila 2,7%, dok je u vremenu 1966–1970, kada je stopa rasta društvenog proizvoda bila 6,3% godišnje, stopa napuštanja SKJ bila 5,8%.

30 Vidi o tome, I, Magdalenić (1988). U članku „Seljaci i Savez komunista krajem osamdesetih“, daje se pregled broja članova SKJ od 1973 do 1987. godine. Ti podaci pokazuju da je u periodu 1973–1980. članstvo SKJ poraslo za gotovo milion članova (964.588) i dostiglo brojku od 2.041.299 članova, ali je u vremenu od 1981. do 1987. godine, umesto novog povećanja, došlo je do smanjenja broja članova SKJ za 64.871 člana. Slične su bile tendencije i u procentualnom udelu mladih do 27 godina: 1973. bilo je u SKJ 24% mladih, 1980. 33%, a 1987. 18% mladih. Zanimljiv je i podatak o broju onih koji su napuštali SKJ u odnosu na 100 primljenih u SKJ: 1973 onih koji su prestali biti članovi SKJ bilo je 28, 1980. bilo je 8, dok je 1987. bilo 121. takvih koji su napustili SKJ.

najsigurnije pribežište u okolnosti kada su dojučerašnje institucije i organizacije „radnog naroda“ bivale urušene i nedelatne.

Praktično opredeljenje promotera i pristalica „etnonacionalizacije“ društva moglo je biti pragmatično, kao rezultat procene datih društvenih okolnosti krajem 1980-ih i početkom 1990-tih; zbog odnosa snaga u zemlji; zbog uticaja inostranih faktora; moglo je biti trenutno/privremeno prihvatanje takve *real-politike*, kao „iznuđeno opredeljenje“. Sigurno je da je bilo promotera i pristalica „etnonacionalizacije“ društva koji su morali, tek naknadno, prihvatiti i *nacionalistička uverenja*, ili su morali simulirati takva uverenja, kao što je to bilo kod nekih „partijskih“ kadrova koji su bili anti-nacionalno socijalizovani.

Kao temelji te „etnonacionalizacije“ društva uspostavljeni su „aparati“ etnonacionalne države, kao što je „etnonacionalna“ vojska, „etnonacionalizovani“ tokovi novca, roba, sa preduzećima i drugim ustanovama zaduženim za „etnonacionalno“ funkcionisanje odgovarajuće proizvodnje, trgovine, finansijske delatnosti. I društvene delatnosti (zdravstvo, školstvo, nauka, socijalna zaštita, i dr.) takođe su stavljani u funkciju ostvarivanja „etnonacionalnih“ interesa. Kulturna delatnost (u institucijama kulture, kao i ona spontana „narodna kultura“) dobila je izrazito „etnonacionalni pečat“ i „zadatke“ u vezi sa „potrebama dominantne etnonacije“. U takvom ustrojstvu društva *od sporednog je značaja bilo „stanje nacionalne svesti“*, pa i *raširenost nacionalizma kao ideologije..* Zbivanja na političkoj sceni „post-jugoslovenskih“ društava tokom 1990-tih, kao i posle 2000-te, su pokazala da se „etnonacionalizacija“ društva može zagovarati, podržavati i sprovesti sa osloncem na raznolike *ideologije*: doskorašnju „socijalističku“, kao i antikomunističku, liberalnu, socijaldemokratsku, konzervativnu, rojalističku, te da je nacionalizam tek jedan od više ili manje naglašanih „slojeva“ datih ideologija i programa političkog delovanja.

U nekim istraživanjima (Pantić, D., 1995) uočeno je izvesno „otrežnjavanje“ ljudi od „nacionalističke opijenosti“ nakon prekida ratnih dejstava u „jugoslovenskom prostoru“ i izvesno smanjivanje udela u populaciji onih pojedinaca čiji bi se odnos prema vlastitoj naciji mogao benevolentno nazvati „hiperpatriotizmom“. Ali, iz takvih trendova nije sledila realna mogućnost vraćanja ranijem *višenacionalnom ustrojstvu* svakog od dojučerašnjih „republičkih društava“, niti je bilo moguće zbog toga, bez dodatnih *društveno-sistemskih akcija*, dokinuti društveno-sistemski *odnos netrpeljivosti* (gotovo i neprijateljstva) između novouspostavljenih „etnonacionalizovanih društava“ u jugoslovenskom prostoru.

Zbog „ublaženog nacionalizma“, koji je usledio nakon prekida ratnih dejstava u „jugoslovenskom prostoru“, nakon Dejtonskog sporazuma, donekle su bile ublažene *nelagode* onih ljudi iz „manjinskih etničkih grupacija“, čije je stalno prebivalište bilo u tim novouspostavljenim „etnonacionalizovanim“ društvima. Pojedinačna iskustva *dobrih interpersonalnih odnosa* (među prijateljima, u susedstvu, na poslu, na javnim mestima) između ljudi *različite nacionalnosti* mogla su biti brojna, a od kraja 1990-tih brojnija nego u godinama ratovanja u „jugoslovenskom prostoru“. Moglo je biti i mnogo *dobre volje* kod ljudi različite nacionalnosti da se imaju dobri *međulični* odnosi sa ljudima „druge

nacionalnosti“. Ipak, time se nije moglo izbrisati jasno vidljiv „nacionalni pečat“ u svemu što se iskazuje kao *društveno* i, što je posebno važno, ne može se učiniti nebitnim pitanje o *nacionalnom identitetu*, koje u „etnonacionalizovanim“ društvima postaje činjenica od *ključnog značaja* za raznolike *zvanične odnose pojedinaca sa državom*, sa svim *javnim* instancama (kada se čovek zapošljava, kada ide u školu, kada dobija lična dokumenta, kada kupuje nekretnine, kada prelazi državnu granicu, kada politički i javno dela, itd.).

Očito je, dakle, da od svekolikih *društvenih promena*, koje su nastale u „jugoslovenskom prostoru“ od početka 1990-ih, ovde analizirana „etnonacionalizacija“ *društva* jeste bila od presudnog značaja za sve oblasti društvenog, državnog, javnog, ali i svakodnevnog života ljudi i zato se to mora uvažavati u svakoj ozbiljnoj raspravi o aktualnim i budućim društvenim dešavanjima u ovom prostoru.

O društvenim posledicama „etnonacionalizacije“ društva

U prethodnom navođenju osobina „etnonacionalizovanog“ društva bilo je ukazivano na neke od društvenih posledica takvog smera (re)konstitucije post-jugoslovenskih društava. Da bi se iscrpno i celovito istakle sve bitne posledice „etno-nacionalizacije“ društva, trebalo bi tome posvetiti poseban rad. No, ovde će biti izdvojene samo neke od tih posledica.

Valja naglasiti da je reč o trendu transformacije društva koji se javljao ne samo u jugoslovenskom prostoru tokom 1990-ih. Reč je o trendu koji karakteriše post-jugoslovenska društva i nakon 2000-te. No, takav se trend društvene transformacije uočavao u pojedinim zemljama i tokom ranijih decada 20. veka, pre i tokom II svetskog rata, a i tokom skorašnjih preobražavanja nekih „socijalističkih zemalja“ (Brubaker, 1996, 2011).

Uobičajeno je da se društvene posledice „etnonacionalizacije“ društva ocenjuju kao negativne³¹ pre svega zbog pogoršavanja uslova života onih državljana koji pripadaju *etničkim manjinama*, zbog njihovog nejednakog društvenog tretmana, nekad uz određene direktne diskriminativne mere „etnonacionalizovane“ države, a češće zbog faktičkog i neformalnog tretiranja pripadnika manjina kao „građana drugog reda“, pa i kao „stranih elemenata“ u datoj „etnonacionalnoj“ državi. Kako primećuje Brubaker (1996), analizirajući proces „etnonacionalizacije“ društva Poljske u godinama pre II svetskog rata, određene etničke manjine (kao što su to bili Nemci u pograničnim oblastima prema Nemačkoj) nastojale su se postaći i *prisiliti na iseljavanje* van granica poljske države, dok se druge manjine (kao što su to bili Belorusi i Ukrajinci u poljskim pograničnim područjima prema Rusiji) nastojali su se *asimilovati*

31 Treba istaći da analitičari nacionalizma (K. Davis, 1955, B. Hozelic, 1963, R. Brubaker, 1994) govore i o *pozitivnim učincima nacionalizma* u vezi sa društvenom modernizacijom koja traži bolne promene ranijeg načina života, kada sistemski postaknuta *nacionalna osećanja* imaju značajno *motivaciono* dejstvo, čine ljude spremnim na pojačano angažovanje, pa i određeno žrtvovanje u ostvarivanju nacionalnih ciljeva, kao što su oslobađanje od stranih gospodara, uspostava nacionalne nezavisnosti i izgradnja samostalne države.

i „preoblikovati“ u pripadnike dominantne poljske nacije. Mnogo je drugih saznanja kojima bi se mogle opisivati takve posledice „etnonacionalizacije“ društva koje trpe nacionalne manjine, i kolektivno, i kao pojedinci „manjinskog“ identiteta, u sredinama u kojima ton životnoj svakodnevici daju pripadnici većinskog naroda.

Ali, ne bi bilo dobro zaboraviti ni posledice „etnonacionalizacije“ društva po dato društvo u njegovom totalitetu, pa i po životnu svakodnevicu ljudi koji pripadaju naciji (etni) koja ima tretman „vladajuće nacije“, koja je „posvojila“ društvo i „etnonacionalizovala“ sve njegove bitne institucije i sve bitne sfere društva.

„Etnonacionalizovano“ društvo je po definiciji *društvo sa dubokim „rascepom“*, podeljeno na one koji pripadaju „vladajućoj“ naciji i one koji, i kad su lojalni državljani, to društvo ne mogu smatrati „vlastitim“. Tamo gde je „otuđenih“ državljana malo, pogotovo ako dolazi do uspešne višegeneracijske asimilacije, dato „etnonacionalno“ društvo ne mora biti suočeno sa ugrožavajućim i otvorenim međuetničkim sukobima. Ali, i ta prigušena osećanja „drugosti“ kod pripadnika manjina u odnosu na društvenu većinu, oduzimaju društvu u celini određenu dozu celovitosti i integrisanosti i mogu umanjivati razvojni potencijal datog društva.

Temeljna svojstva *društva* imaju važnu ulogu u oblikovanju pravila društvenog delanja i ponašanja članova društva, i to u oblikovanju individualnih kao i kolektivnih delanja i ponašanja. Ako je u „etnonacionalizovanom“ društvu određeno društveno delanje „u skladu sa potrebama vladajuće „etnonacije“ i označeno kao primereno i najpoželjnije delanje, onda je time uspostavljen i *društveni sistem vrednosti*, pa je tome saobražen i *sistem društvene motivacije*. Ljudima je „poručeno“ da valja „primarno činiti ono što je dobro za vlastitu naciju“. Tako dolazi i do osobene *pristrasnosti* u samoocenjivanju vlastitog delanja, kao i u društvenom ocenjivanju „pravih“ delanja i ponašanja ostalih članova društva. Takva „nacionalno pristrasna“ delanja ne moraju uvek biti loša po svojim posledicama i za društvo u celini niti za one koji pripadaju društvenoj manjini. Ali, pod dejstvom takve „etnonacionalne pristrasnosti“ mogu se društveno podržavati i ona individualna i grupna delanja i ponašanja koja mogu biti, pogotovo dugoročno, i na štetu interesa „vladajuće etnonacije“.

Poseban je problem kada pod dejstvom „etnonacionalizacije“ društva dolazi do „zaborava profesionalne etike“ i do raširene spremnosti „ljudi od znanja“ da zaborave kriterije nauke i profesije zarad potreba „svoje nacije“ i očuvanja njenih „nacionalnih interesa“. U vremenu kada moderna i uspešna društva nastoje biti „društva znanja“, „etnonacionalizovano“ društvo biva društvo sa mnoštvom lažnih i pristrasnih „eksperata“, sa stručnjacima koji pristaju da budu upotrebljeni za legitimaciju i onih odluka koje su u sukobu sa bitnim profesionalnim kriterijima.

Važno je uočiti posledice „etnonacionalizacije“ društva po *društvenu promociju* i ceo *sistem* društvene promocije. Ljudi, pogotovo mladi ljudi, „čitaju“ poruke o tome šta im je činiti u društvenoj ravni, u javnoj sferi, iz saznanja koja govore koja svojstva imaju oni pojedinci koji se „penju po društvenoj lestvici“, uočavajući pojedince koje društvo nagrađuje, hvali, uvažava. Tu se „čitaju“ i

ona, često nepisana, ali bitna, pravila za dato društvo i za dato vreme, od čijeg uvažavanja zavisi da li će nečije delanje i ponašanje biti tretirano kao „dobro“, primereno, ili će biti tretirano kao neprimereno, i zbog toga ili kažnjeno, ili jednostavno ignorisano.

Hipostazirajući delanje „za dobro vlastite nacije“ kao odlučujuće načelo kadrovske politike, „etnonacionalizovano“ društvo često ima *sistem društvene selekcije* ljudi za važne društvene uloge koji ne osigurava izbor najboljih ljudi na društveno značajne funkcije po stvarnim postignućima, po profesionalnim i moralnim kvalitetima. „Izabrani ljudi“ neadekvatnih kvaliteta ne mogu dugoročno osiguravati razvojni uspon datog društva, niti mogu doprinositi očuvanju i razvijanju humanih svojstava date „vladajuće nacije“.

Krug ljudi neadekvatnih osobina – nedovoljne kompetentnosti, posedovanja moći koja je u raskoraku sa njihovim kvalitetima, sa nedostajućim društvenim ugledom – ima tendenciju širenja u „etnonacionalizovanom“ društvu i „etnonacionalnog“ obeležavanja svih uloga i statusa u društvu, od onih najnižih do najviših (elitnih) statusa, obeležavanja svih sfera društva, od politike, ekonomije, kulture i obrazovanja do duhovne sfere. Ma koje da su lične namere (časne ili nečasne) tih „neadekvatnih ljudi“, njihov društveni učinak jeste po društvo nepovoljan, jer je kreativni potencijal društva umanjen, direktno, neprimerenim delanjem tih „neadekvatnih ljudi“, a još više posredno, isključivanjem kreativnijih ljudi iz društvenih poslova, bilo tzv. „unutrašnjom migracijom“ ili tzv. „odlivom mozgova“. Motiv mnogih koji su odlazili i odlaze iz zemlje u inostranstvo upravo je nezadovoljstvo stanjem u društvu u kome manje sposobni (pojedinci sa lažnim diplomama, bez odgovarajućeg radnog i profesionalnog iskustva) zauzimaju važne društvene funkcije, tako da sposobniji, kreativniji pojedinci nemaju mogućnost za valjano društveno delanje i primerenu društvenu promociju.

Kada „karijere“ ljudi sve izrazitije zavise od njihove „lojalnosti naciji“ i njihovog lojalnog podržavanja onih koji su monopolisali odlučivanje o etnonacionalnim interesima (što se iskazuje, pored ostalog, učlanjivanjem u nacionalno profilisane političke partije), logično je da „lojalnost“ naciji i nacionalnim vođama postaje poželjna *karakterna* osobina koja potiskuje sve druge karakterne osobine i načela svakodnevnog življenja.

„Etnonacionalizacija“ društva objektivno predstavlja osoben *regresivan smer društvene konstitucije*, smer u kome „*povratak* naciji“, po svaku cenu, podrazumeva i naglašeni *povratak tradiciji, okrenutost prošlosti*, reafirmaciju tradicionalnih vrednosti, *obnovu* tradicionalnih načina svakodnevnog života, naglašenu ulogu tradicionalne *patrijahalne* porodice, tradicionalne duhovnosti sa naglašenim uvažavanjem za naciju tipične religioznosti i obnovljene društvene uloge religijskih institucija. Takav smer društvene konstitucije sudara se sa pretpostavkama istinske ekonomske i ukupne društvene *modernizacije*, kao što su *otvorenost prema promenama*, društvena promocija najkompetentnijih, kritičko promišljanje i ciljeva i sredstava u društvenom delanju³².

32 Pešić, J. (2016) u svojoj doktorskoj disertaciji ističe nepovoljni uticaj na modernizacijske procese autoritarnosti i patrijahalnosti kao vrednosnih orijentacija dugog trajanja u ovim

Konzervativnost u izboru društveno poželjnih obrazaca svakodnevnog života u datom društvu i *stereotipno* i često negativno poimanje svojstava drugih nacija, kao i naglašena *ksenofobija*, bitno i dugoročno umanjuju razvojni potencijal datog „etnonacionalizovanog“ društva. *Raskorak između „modernizacijskih“ namera i napora i stvarnih modernizacijskih promena*, koje hronično zaostaju iza proklamovanih namera vodećih snaga nacije, jedna su od posledica procesa „etnonacionalizacije“ društva.

Iako ima niz drugih činilaca razaranja društva, teorijskom i istorijskom analizom može se pokazati da je i „etnonacionalizacija“ društva jedna od važnih determinanti tog procesa razaranja (S. Bolčić, 2013: 40–55, 276–278). U pitanju je jedna od determinanti razaranja društva koju nije moguće ni lako ni brzo otkloniti. Efekti procesa „etnonacionalizacije“ društva imaju svoj trag u svim oblastima društvenog života, posebno u domenu oblikovanja političkih odluka i političkog ponašanja političke elite, ali i običnih građana.

Mnoge društvene tendencije i pojave u Srbiji, kao što su uspostava autoritarne, pa i autokratske, vladavine u uslovima političkog pluralizma, često zaobilaženje, pa i kršenje prava kao temelja društvene regulacije modernih društava, svojevrsno zamiranje civilnog društva i odsustvo građanskog protivljenja evidentnom nepoštovanju zakona od strane nosilaca vlasti, ne mogu se valjano razumeti bez uočavanja uloge „etnonacionalizacije“ društva“ u svim njegovim ispoljavanjima i posebno u „etnonacionalizovanju“ društvene svesti. Kada se takvoj „etnonacionalizovanoj“ i „etnonacionalizirajućoj“ javnoj politici pridruži i određena legitimacija i podrška „međunarodne zajednice“, koja podržava takav režim vladanja, koji je benigno označen kao „stabilokratski“ režim, šanse za produžavanje trenda „etnonacionalizacije“ društva su značajno povećane. A povećane su i negativne posledice takve konstitucije društva. Kada se i kako može desiti preokret u tom procesu „etnonacionalizacije“ društva teško je predvideti.

O mogućoj „de-etnonacionalizaciji“ društva

Budući da „etnonacionalizacija“ društva ne ishodi (ili bar ne primarno) iz *individualne ili kolektivne svesti*, već je to *strukturna promena u samom društvu*, nešto što se „opredmetilo“ u institucijama, delatnostima, „društvenim strukturama“, i što *teži vlastitoj reprodukciji*, nije realistično očekivati jednostavno prekidanje tog društvenog procesa i vraćanje na pređašnje stanje, niti je realistično verovati da bi proces „de-etnonacionalizacije“ društva mogao početi usled „zamora“ njegovih dosadašnjih protagonista, ili pod uticajem umerenijih etnonacionalnih raspoloženja „masa“. Iz ishoda i „logike“ društvenih dešavanja tokom 1990-tih, pa i nakon 2000-te, verovatnija je težnja ka *dovršavanju započete „etnonacionalizacije“ društva*.

društvima, ali i nacionalizma čija je impostacija pod značajnim dejstvom političkih elita. To je uslovalo da tzv. vrednosna disonanca, sa elementima kolektivističkih vrednosnih stanovišta, opstaje i u vremenu post-socijalističke, kapitalističke transformacije ovih društava.

Nevolja je što „etnonacionalizacija“ društva, mada odmakla, ostaje *nedovršena* i što može dugo ostati nedovršena. Jer, s obzirom na znatnu teritorijalnu rasutost pripadnika svih „jugoslovenskih nacija“ („etnijska“), osim slovenačke, dovršavanje „etnonacionalizacije“ društva nije moguće bez značajnog menjanja ranije uspostavljenog *teritorijalnog „prostiranja“ etnonacija* (što je nesumljivo bilo centralno pitanje „unutrašnjeg rata“ u „jugoslovenskom prostoru“ polovinom 1990-tih) i bez uklanjanja, sa određenih „prostora“, putem iseljavanja, pa i fizičkog uništavanja, svih onih koji se protive uspostavi „novog društva“ na temelju date *dominantne etnonacije*. Da bi se prestale uvećavati tragične posledice *razaranja* Jugoslavije, kao multietničke ali i trans-etničke državne zajednice, valjalo je svakako prekinuti „unutrašnji rat“, što je postignuto Dejtonskim sporazumom. Ali, valjalo je i prekinuti sa otvorenim ili prikrivenim *nasilnim „prostornim preraspoređivanjem“* različitih etnonacija u nova „etnonacionalizovana“ društva. Svakako, bilo je neophodno uspostaviti *delatne društvene institucije* (lokalne i međunarodne, kakve su institucije EU, Evropski sud za ljudska prava i sl.) u svakom od novouspostavljenih „etnonacionalizovanih“ društava, i podržati *realne prakse* za efikasnu zaštitu ljudskih i građanskih prava svakog čoveka koji trajno, pa i privremeno, živi u državnim granicama tih društava. Takav tok „dobrih dešavanja“ započeo već tokom 1990-ih, u Srbiji intenzivnije tek nakon 2000. godine, ali su realni domašaji tih „dešavanja“ i dalje skromni.

Svim je „stranama“ upletenim u ratove u bivšoj Jugoslaviji tokom 1990-ih bilo u interesu da se ratna dejstva zaustave. Ali, bez „zadovoljavajuće“ realizacije svakog od *više ili manje suprostavljenih „nacionalnih programa“*, ne može se naći valjano opravdanje za tragična ratovanja tokom 1990-ih, a bez toga oni koji su imali koristi od rata ne mogu ostati to što su postali („nacionalne vođe“, „ljudi koje će pamtili istorija“, „dobitnici“). Zato „u pozadini“ novih, „mirnodopskih“ društvenih zbivanja opstaju nastojanja da se *dovrši „etnonacionalizacija“ društva*, pa su, bar „u potenciji“, u upotrebi i ona sredstva kojima se začeo proces rasturanja Jugoslavije i „etnonacionalizacije“ novoupostavljenih „post-jugoslovenskih društava“.

Teorijski, kraj ovim nesrećnim dešavanjima, koja su obeležila 1990-te godine u bivšoj Jugoslaviji, svakako i u Srbiji, moguće je nazreti, ili dovršavanjem začete „etnonacionalizacije“ društva, ili urušavanjem ovih polu-uspostavljenih novih „post-jugoslovenskih društava“. Istorijska iskustva govore da je „*de-etnonacionalizacija*“ („*denacifikacija*“) *društava* na tlu Evrope postala moguća tek nakon sloma režima, ali i sloma „društvenih struktura“ i „masovnih formacija“ (pokreta, partija, ..) koje su uspostavljale „etnonacionalizovano“ društvo, kao što je to bilo u slučaju društva Nemačke (vidi, Stoebbe, 1995.). Trebalo je mnogo vremena da bi se započeli i procesi *trajnijeg izmirenja* „strana“ koje su bile upletene u rat, da bi se uspostavile normalne komunikacije među narodima koje je rat stavio u odnose neprijateljstva (Mechtenberg, 1995.). Bilo bi dobro kada se takva gorka istorijska iskustva ne bi morala ponavljati za ljude koji nastavljaju i dalje živeti u izdelfenom „jugoslovenskom prostoru“.

Nažalost, iako je prošlo više od dve decenije od potpisivanja Dejtonskog sporazuma, osim prekida direktnih ratnih sukobljavanja, u „jugoslovenskom

prostoru“ nije došlo do radikalnog preokreta u *bazičnom odnosu sukobljenosti* između novostvorenih „etnonacionalizovanih“ post-jugoslovenskih društava. Na delu su i dalje suprostavljeni „nacionalni programi“³³ od kojih ne odustaju političke elite koje su oblikovale i koristile „politike“ *rata kao politike realizacije nacionalnih interesa*. S obzirom da je uspešno ostvarena „etnonacionalizacija“ društvene svesti, da *nacionalizam kao ideologija i politička orijentacija ima ulogu vladajuće društvene ideologije*, razumljivo je da izostaje i pritisak nižih društvenih slojeva da se „de-etnonacionalizuje“ javna politika, da se iniciraju procesi društvene transformacije koji bi vodili „de-etnonacionalizaciji“ društva i, pre toga, koji bi vodili „detronizaciji“ ratovima etabliranih etnonacionalnih elita.

U uslovima *političkog pluralizma*, koji je jedno od nezaobilaznih obeležja post-socijalističke „tranzicije“ post-jugoslovenskih, kao i drugih post-socijalističkih društava, i *nacionalizam kao politička orijentacija postaje legitiman*. S toga, ograničena je mogućnost njegovog *društveno-sistemskog osporavanja*, pogotovo u uslovima kada su široko probuđena etnonacionalna osećanja i etnonacionalne identifikacije u svim post-jugoslovenskim društvima, a slične su tendencije i u svetskim razmerama.

Valja reći da je, i u načelu, nelegitimno osporavanje i „ruženje“ etnonacionalnih osećanja i etnonacionalne identifikacije. Taj vid „kritike“ nacionalizma kao političke orijentacije po pravilu jača već široko rasprostranjena etnonacionalna osećanja i doprinosi snaženju nacionalizma kao ideologije. *Nacionalizam, kao ideologija hipostaziranja nacionalnih interesa*, često je ključna „sastavnica“ *populizma*³⁴, ma koje da su druge njegove „sastavnice“, i ma koje da su druge društvene okolnosti koje pogoduju snaženju populizma kao političke „platforme“ za osvajanje i održavanje autoritarne vladavine.

Ako se hoće istinska „de-etnonacionalizacija“ društva onda se težište društvenog delanja društvenih aktera, koji teže „de-etnonacionalizaciji“, mora pomeriti ka *temeljnim promenama svojstava samog društva*, promeni „bića“ društva kako bi bila uspešna i promena društvene svesti³⁵. Ono što se mora primarno menjati jeste *karakter* ključnih „državnih projekata“ i na njima zasnovanih državnih akcija, od ekonomije do kulturne, pa i duhovne sfere. Da bi aktualna država bila *država društva* u njegovom totalitetu ona mora polaziti u svom delanju od *potreba svih državljanja* kao primarnih „beneficijara“ svih njenih državnih akcija. I simbolički, u isticanju ključnih ciljeva akcija države moraju se *opštedržavni ili šire društveni interesi stavljati ispred (etno)nacionalnih interesa*. Razume se, zbog činjenice da većinu državljana često čine pripadnici

33 Vidi analizu sukobljenih „nacionalnih programa“ i aktera koji su uobličavali te „nacionalne programe“ vidi, O. Milosavljević (1996: 60–88).

34 R. Brubaker (2017) celovito prikazuje i analizuje različita značenja populizma. On primećuje da je zajednička sastavnica raznolikih varijanti populizma zalaganje „u korist naroda“, s tim što se o „narodu“ govori u značenju „plebsa“, „demos“, ali često i „etnosa“.

35 Ma koliko se danas, nakon „detronizacije“ marksizma, činilo neprimerenim isticanje ovog stanovišta, zasnovanog na čuvenoj Marksovoj misli da „ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest“, politički realisti su svesni da je to valjan smer društvenog delovanja ako se želi stvarna društvena transformacija i stvarno prevladavanje neželjenih društvenih dešavanja.

date većinske nacije („etnije“), tako određeni *državni* ciljevi državnih projekata, ako se do njih dolazi po *načelima demokratije*, biće u skladu i sa potrebama i interesima date većinske nacije.

Među državnim projektima (državnim merama, aktivnostima države) biće i projekata koji će težiti ostvarivanju specifičnih interesa date većinske nacije, kao i potreba i interesa etničkih manjina i drugih manjinskih zajednica. Bitno je, međutim, da se takvi državni projekti ne koncipiraju kao projekti „etnonacionalizacije“ društva, i posebno, da se, zbog najveće brige *države* za interese većinske, dominirajuće, etnonacije, ne *otuđuju od države* svi drugi koji ne čine tu dominantnu etnociju.

Kada se u političkom delovanju, na primer, ističu *interesi Srbije* kao primarni *državni* interesi, onda se mora imati u vidu da to nisu primarno, svakako ne i isključivo, „*srpski*“ interesi, već interesi svih državljanja Srbije. To nikako ne znači da je nelegitimno zalaganje i za izričito „*srpske*“ interese, kao što su zalaganja za očuvanje *srpske tradicije i atributa srpstva* u današnjoj Srbiji, zalaganja za očuvanje *istorijskih tekovina srpstva* na tlu današnje Srbije, kao i zalaganja za zaštitu ljudskih i nacionalnih prava Srba na prostorima izvan granica Srbije gde su Srbi konstitutivna etnička zajednica date države, ili manjinska etnička zajednica. Najmanje bi ovako shvaćena „de-etnonacionalizacija“ društva mogla i smela voditi ka delegitimizaciji ili oduzimanju prava svakog pojedinca, bio on pripadnik većinskog naroda ili pripadnik neke nacionalne manjine, da ima i ističe svoja etnonacionalna osećanja i svoj etnonacionalni identitet.

Ali, ono što bi moralo biti nelegitimno u društvu koje se „de-etnonacionalizuje“ jeste isticanje etnonacionalnog osećanja i etnonacionalnog identiteta pripadnika većinskog naroda kao **većeg prava** od prava isticanja drugih etnonacionalnih osećanja i etnonacionalnih identiteta. Nelegitimno je i osporavanje nečijeg prava da ne ističe svoja *etnonacionalna osećanja*, ili da ima višestruki etnički identitet. U ime *jednakih ljudskih prava* moralo bi, dakle, postati nelegitimno i *nadmeno* „srbovanje“ u Srbiji, kao i *nadmeno* „hrvatovanje“ u Hrvatskoj, kao i svako drugo agresivno ispoljavanje vlastite etnonacionalnosti u bilo kom delu doskorašnje Jugoslavije. Ono što čini suštinu svakog etniciteta nije nužno nešto što ljude različitog etniciteta mora udaljavati, *ljudski razdvajati*, već ih može činiti *boljim ljudima* koji znaju uživati u različitostima i učiti lepoti drugačijeg načina življenja.

Taj vid „de-etnonacionalizacije“ društva u današnjim post-jugoslavenskim društvima, nakon tragičnih dešavanja tokom 1990-tih, svakako mora biti složen i spor društveni proces. Ali, on nije umišljena realnost u koju mogu verovati i kojoj se mogu nadati samo neki naivni pojedinci. Jer, takav, nekonfliktnan i dopunjujući, „*suživot*“ *ljudi različitog etniciteta* već je bio realnost življenja, i to dugog življenja, praktično u svim delovima nekadašnje Jugoslavije.

Rekonstitucija *nekonfliktnog interetniciteta i multi-etniciteta* kao *društvene* realnosti u svim post-jugoslavenskim društvima nije moguća samo kao rezultat pukih *političkih proklamacija* o *poštivanju ljudskih prava kao jednakih prava svih državljana*, pa ni kao rezultanta dobre volje mnogih pojedinaca da imaju dobre *međulične odnose* sa ljudima čiji je etnički identitet drugačiji od njihovog. Potrebni

su odgovarajući državni i društveni projekti i aktivnosti koje će podsticati i podržavati takvu nekonfliktnu *multi-etničnost u svima sferama društva*, naravno, u oblasti kulture³⁶, ali i u svim drugim oblicima poslovnog zajedništva, olakšanog i bezbednog putovanja kroz ceo doskorašnji jugoslovenski prostor. Potrebne su *akcije* podržavanja takvih projekata nekonfliktne multi-etničnosti od strane aktera *civilnog* društva. Potrebna je *obnova* svih vidova *društvene socijalizacije*, od najranijih, dečjih godina, tokom školovanja, u okvirima radnih kolektiva, u svim vidovima zabave i kulturnog delanja, gde se ljudi navikavaju da normalno komuniciraju sa ljudima različite etničnosti, gde nestaju iracionalni strahovi od „stranaca“, gde *biti čovek i poštivati ljude kao ljude* jeste prvi imperativ i mera valjanosti našeg svakodnevnog *moralnog življenja*.

Živimo u vremenu kada su raznoliki „stranci“ svugde oko nas, a i mi sami, bar deo svog života, živimo kao „stranci“ – u drugom naselju, u drugoj regiji, u drugoj državi od one u kojoj smo rođeni. I to je jedna od posledica svekolike „globalizacije“ na koju se valja navići. Nužno je *ljudski* živeti i u takvoj „*fluidnoj*“ *ljudskoj zajednici* koja je uveliko drugačija od one u kojoj su decenijama unazad živele ranije generacije. Ako se uvaži ta nova svetska realnost, kao i nova realnost svakog od „naših“ društava, onda postaje jasno zašto je „etno-nacionalizacija“ društva u svojoj suštini *regresivan* smer konstitucije današnjih društava i zašto je „de-etnonacionalizacija“ jedna od bitnih pretpostavki istinske modernizacije svakog današnjeg društva, pa i dugoročne modernizacije današnje Srbije.

Citirana literatura

- Bakić, Jovo (2011), *Jugoslavija: razaranje i njeni tumači*, Službeni glasnik, Beograd
- Bolčić, Silvano (2013), *Razaranje i rekonstitucija društva: Srbija na prelazu u 21. vek*, Službeni glasnik, Beograd
- Bolčić, Silvano (1996) Osobnosti nacionalizovanog društva: tranzicija ili nacionalizacija – jugoslovenska dešavanja tokom 1990-tih, zbornik *Jugoslovensko društvo krajem devedesetih*, Sociološko društvo Srbije, Beograd
- Bolčić, Silvano (1995), *Izmenjena sfera rada*, u knjizi *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, priredio S. Bolčić, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd
- Bolčić, Silvano (1995), Anatomija nacionalizovanog društva, *Horizont*, No. 1–2, Novi Sad
- Bolčić, Silvano (1972), *Društveni konflikti, planiranje stabilnog rasta jugoslovenske privrede, Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije*, Referati (III deo) za VI naučno savetovanje Jugoslovenskog udruženja za sociologiju, Portorož, 1972: 195–213
- Bogosavljević, Srđan (1992), Bosna i Hercegovina u svetlu statistike, u zborniku *Bosna i Hercegovina između rata i mira*, Institut društvenih nauka, Beograd
- Brubaker, Rodgers (2017), Why Populism?, *Theory and Society*, Vol.46, No.5, 2017: 357–385

36 Đokica Jovanović (2012, 417–418) smatra da bi kultura mogla imati poseban i snažan uticaj na ubrzanju modernizaciju Srbije.

- Brubaker, Rodgers (2011), *Nationalized States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in Post-Soviet States*, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 34. No. 11, Routledge, London
- Brubaker, Rodgers (2004), *In the Name of the Nation: Nationalism and Patriotism*, *Citizenship Studies*, Vol.8, No.2, 2004: 115–127
- Brubaker, Rodgers (1996), *Nationalism Reframed: Nationhood and National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge
- Brubaker, Rodgers (1994), *Reflections on Nationalism and Patriotism*, *Citizenship Studies*, Vol. 8, No. 2
- Davis, Kinsley (1955), *Social and Demographic Aspects of Economic Development in India*, in *Economic Growth: Brasil, India, Japan*, S. Kuznetz, all, eds, Duke University Press, Durham
- Goati, Vladimir, *Jugosloveni o važnim društvenim pitanjima*, Centar za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ, Beograd, 1995
- Golubović, Zagorka (1998), *Kriza identiteta jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd
- Hoselitz, B, cit. prema Smelser, Neil, 1963, *Sociology of Economic Life*, Prentice-Hall, N.Y.
- Jovanović. Đokica (2012), *Prilagođavanje – Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, Čigoja, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd
- Katunarić, Vjeran (2014), *Nacionalizam i razaranje društva: dometi jednog objašnjenja*, *Revija za sociologiju*, No.1, 2014, Zagreb
- Kovačević, Sl., Dajić, P. *Hronologija jugoslovenske krize 1942–1993*, Institut za evropske studije, Beograd
- Kovačević, Živorad (2007), *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, Mladen (2016), *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa, Beograd
- Lazić, Mladen, (2014), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa, Beograd
- Lazić, Mladen (2011), *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd, Službeni glasnik,
- Lazić, Mladen (1994), *Sistem i slom*. Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M., Bahtijarević, F. (1994), *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Magdalenić, Ivan (1988), *Seljaci i Savez komunista krajem osamdesetih*, *Sociologija i prostor*, No. 99–100, 1988, Zagreb
- Mechtenberg, T. (1995), *Nemačko-poljsko izmirenje – model za rešavanje konflikata na Balkanu*, *Republika*, broj 124, Beograd
- Milosavljević, Olivera (1996), *Jugoslavija kao zabluda*, *Srpska strana rata*, priredio N. Popov, Republika, BIGZ, Beograd

- Milosavljević, Olivera (1992), Centralizam i republikanizam, *Sociologija*, No. 3, Beograd
- Pantić, Dragan (1995), Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnost nastanka civilnog društva, u knjizi *Potisnuto civilno društvo*, V. Pavlović, editor, EKOCentar, Beograd
- Pešić, Jelena (2016), *Promena vrednosnih orijentacija u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd
- Pešić, Vesna (1995), Nacionalni sukobi i raspad Jugoslavije i rat za nacionalne države, *Republika*, broj 129, Beograd
- Petrović, Ruža (1985), *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd
- Popov, Nebojša (1996), priređivač, *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, Republika
- Radić, Radmila, Crkva i „srpsko pitanje“, N.Popov, priređivač, *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, Republika,
- Silber, L., Litle, A. (1996), *Smrt Jugoslavije*, Radio B92, Beograd
- SGJ (1991), *Statistički godišnjak, Jugoslavije*, Savezni zavod za statistiku, Beograd
- Stoebe, G. Heinz (1996), Denacifikacija u Nemačkoj, u knjizi *Srpska strana rata*, N.Popov, urednik, Republika, Beograd
- Vratuša, Vera (1995), *Razvoj, religija, rat*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd